

Təhminə Vəliyeva Şahin³⁶

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “FƏRYAD” PYESİNDƏ NƏSİMİLİK VƏ İNSAN PROBLEMİ

Bütün tarixi dövrlərdə şair və yazıçılar dövrə, zamanəyə qarşı öz etirazını bildirmək üçün müxtəlif priyomlardan istifadə etmişlər. Məhz bu məqsədlə, XIV əsrdən etibarən əfsanələşən şəxsiyyət – İmadəddin Nəsimi obrazı ədəbiyyata gətirildi. Baş verənlərə şair üsyankarlığı ilə cavab vermək xüsusiyyəti Bəxtiyar Vahabzadə üçün də yad deyildi. O, hər zaman ya bir şeir, ya bir misra, ya irihəcmli bir poema yaxud pyeslə ya birbaşa, ya da dolay şəkildə olaylara öz etiraz səsinə ucaltmışdır. “Fəryad” pyesində Nəsimi obrazından istifadə təsadüfi xarakter daşımır. Nəsiminin pyesdə obraz seçilməsi hürufizmin insan konsepsiyası və İ.Nəsiminin cəsur, əqidəsinə sadıq şəxsiyyəti ilə daha çox bağlıdır.

Nəsimilik fəlsəfəsinə əsaslanan pyes B.Vahabzadənin ikinci tarixi dramıdır və 1984-cü ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilov “Bəxtiyar Vahabzadə bir dramaturq kimi heç bir pyesində “Fəryad”dakı qədər yetkin, bitkin və dərin görünməmişdir” sözləri ilə “Fəryad” pyesinin ədibin ən uğurlu səhnə əsəri olduğunu bildirir. Tədqiqatçı Fəridə Səfiyeva isə pyesin adının çoxproblemlı mənasına diqqəti cəlb edərək yazır: “bu ad tarixi planda, müasir dünyagörüşü və düşüncəsi baxımından ancaq çarəsizlik, gücsüzlük, köləlik barədə assosiativ fikirlər doğurmur, əksinə insanlara tarixi taleyi və gələcəyi barədə ciddi xəbərdarlıq ruhu ilə yüklənmiş hayqırtı təsiri bağışlayır” (2, səh. 107).

Faciədə konkret olaraq ustad Nəsiminin obrazı olmasa da, Nəsimi aşıqları olaraq iki Nəsimi obrazı yaradılmışdır. I Nəsimi obrazında təmsil olunan Həllaci Musa da və II Nəsimi də Nəsimi ideyalarını yaşatmaq, Nəsimini ölməzliyə qovuşdurmaq üçün öz canlarından belə keçməyə hazırdılar. Bu, Vəliəhdin I Nəsimini ölümdən azad edərək onun “O böyük insanın yaşaması naminə ölüm - həyatdır mənə” (4, səh.134) deməsi, öz ölümünü Nəsiminin yaşamasından üstün tutması səhnələrində bariz şəkildə nəzərə çarpır. II Nəsiminin dilindən verilən “Nəsimi yolunda ölənlər ki var, Yoxdur Nəsimiyə ölüm dünyada” (4, səh. 119) fikri pyesin əsas qayəsini təşkil edir. Yeddi şəkildən ibarət olan mənzum faciədə hadisələr nəsimilərin şah sarayına gətirilib həbsə salındığı zamanda cərəyan edir. İki filosofdan hansının ölkəni lərzəyə salan Nəsimi olması üzərində pyesin konfliktini qurur. Başdan-başa hikmətlə dolu olan əsərin fəlsəfi qatı nəsimilərin dustaqlarla söhbətində açılır. Məhbus Rəhmanın “sizi niyə tutublar?” sualına I Nəsiminin “düşünmüşük” deyə cavab verməsi şairin azad söz söyləmək, azad fikir bildirmək imkanını Nəsimi zamanında əldən alındığı kimi, B.Vahabzadə dövründə də müasir olduğuna işarədir. Yaxud məhbus Sübhanın “bəs necə düşünməli?” sualını II Nəsiminin “öz idrakın sönməli, öz fikrindən dönməli, Hakimiyyət sahibi hər necə düşünürsə, Bax, elə düşünməli” (4, səh.114) şəkildə şərh etməsi həmin dövrdə partiya təfəkkürlülüyünün aktuallığını göstərən vacib faktordur.

I Nəsiminin II Nəsimini ölümdən qorumaq və özünü ölümə vermək üçün səyi qarşısında “Ancaq onu bil ki, bəxşiş bir həyat, Mənə ağır gələr ölümdən yüz qat” (4, səh.118) sözlərini işlətməsi Nəsimi cəsurluğunun, qorxmazlığının göstəricisi, Nəsimi ucalığının ifadəsidir. Həyatın bütün iztirablarını dadan nəsimilər ölümdən nəinki qorxmur, onu kamilliyə çatmaq vasitəsi hesab edirlər. “Nəsimi olmaq” bütün nəsimilərin ən uca məqamı, “Nəsimitək allahın yolunda ölə bilmək” arzusu onların ən ali istəyidir. Nəsimilər insanın bütün ideoloji mübarizəsində sonadək vuruşurlar. Pyesdə II Nəsimi ilə I Nəsimi arasında gedən sorğu-suallaşma əsərin diqqətə çarpan cəhətlərindəndir. Bu dialoqlarda hürufizmin təməl prinsipləri Bəxtiyar Vahabzadə dilindən şərh olunur.

İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsində ali kateqoriya olan İnsan problemi “Fəryad”da da mərkəzi problemdir. F.Səfiyeva B.Vahabzadənin həqiqət axtarırlarının yekununun insan olduğunu bildirir: “... Bəxtiyar Vahabzadə “Fəryad”da sanki bu həqiqəti tapmışdır: Ən böyük həqiqət insan, ona xidmətdir” (2, səh. 116). B.Vahabzadə insanın qul deyil, yaradan olduğunu bildirmək, insanın qüdrəti öz daxilində axtarmasına nail olmaq və insanın öz aliliyini, ucalığını dərk etməsi üçün nəsimiliyə müraciət edir. Nəsimilərin timsalında “allah”, “vəhdət”, “insan”, eşqin “idrak”la yaxud “qəlbə” dərk edilməsi məsələləri üzrə İnsan konsepsiyası şərh olunur. Məsələn, II Nəsiminin “Allaha çatmağın nə imiş yolu?” sualını I Nəsimi “qəlbın gözü yanmazsa görünməz gözə allah” (4, səh.120) şəkildə cavablayır. Yaxud “II Nəsimi: Allah! Bilirik, cisim deyil, bəs nədir allah?”, “I Nəsimi: Ən yüksək olan haqda, həqiqətdədir allah... Dondunsa təkamül və gözəllik qabağında, Dərk et, bu təaccübdə, bu heyətdədir allah”, “II Nəsimi: İnsan nə imiş?” “I Nəsimi: Gizlidir insandakı qüdrət, Hər kəs onu fəhm etməsə acizdir o, əlbət” (4, səh.120); “II Nəsimi: Vəhdət nə demək?” “I Nəsimi: Gizlidir hər zərrədə vəhdət, Bir zərrə ikən küllə qovuşmaq ulu niyyət!” (4, səh.121); “II Nəsimi: Bəs söz nə demək?” “I Nəsimi: Mən bir ağacam, yarpağı - sözlər, kökü - fikrim, Sözlərdə deyil, sözdəki hikmətdədir allah”; “II Nəsimi: Bəs zülmə sözün? I Nəsimi: Zülmün üzünə haqq deyilən silləni çəksən, Silləndə möhürlənmiş o qeyrətdədir allah” (4, səh.121); “II Nəsimi: Son məqsəd “Ənəlhəqmi?” “I Nəsimi: Bir pillədə durdunsa “Ənəlhəq” demək olmaz, Ülvyyəyə çatmaqda niyyətdədir allah” (4, səh.122)

I Nəsiminin II Nəsimiyə ünvanladığı suallara verilən cavabda hürufizmin “Allah”, “eşq”, “insan”, “qəlb” konsepsiyası öz şərhini tapır. İdrakı ülvyyətin, eşqin bir pilləsi sayan I Nəsiminin “hər arzunun, hər məqsədin, hər niyyətin, eşqin, Son həddi, axır nöqtəsi yoxmu? (4, səh.122) sualında həllaciliyin eşqin idrakla dərkə məsələsinə II Nəsimi hürufi mövqedən münasibət bildirir: İdrakdan əzəl qəlbini dindir. Qəlbın özü göydən də dəridir. Öz qəlbına dalmazsa, cəhalətdədir insan (4, səh.123). Yaxud I Nəsiminin “Öz nəfsinə uyduqda bəs nədir insan?” sualına II Nəsimi “Dünyasın dünyada xəyanətdədir insan... Öz nəfsinə qul olsa, cəhənnəm əzabında, Öz nəfsinə qul olmasa, cənnətdədir insan” (4, səh.123) şəkildə cavablayır. II Nəsiminin eşq barədə fikirləri – “Yoxdu sözüm, eşq yenilməz. Vəslində gülən aşıq aşıq ki deyilməz. İnsan dediyin vəsl ilə insan ola bilməz. Çırpıntıda, sarsıntıda, həsrətdədir insan (4, səh.124)” də maraqlıdır.

³⁶ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı valivevatahmina@gmail.com

Göründüyü kimi, burada eşq və vəsl qarşılaşdırılır, eşq vəslə deyil, insani keyfiyyətlərə malik olmaqda, insan olmaqdadır. Məhz kamil insan eşqi dərk edər, duya bilər. Nəsimilər arasında gedən dialoqlaşmada dinləyici olan dustaq Rəhmanın II Nəsimiyə ünvanladığı “Bəs bir belə kamil ikən insan, Alçaqlığı, yaltaqlığı hardan?” fəlsəfi suala cavab Nəsimi dövründə də, Bəxtiyar Vahabzadə dövründə də aktual olan problemlərin kökünün axtarılmasına sövq edir. Məhz bu cavab da elə Nəsiminin dilindən verilə bilər. Sözü qüdrəti ilə sarayları, neçə-neçə hökmdarları dizə gətirmək Nəsimiyə xas cəhətdir. Məhz hər vəziyyətdə doğrunu dilə gətirmək, insanı qul deyil, kölə deyil, allah səviyyəsinə qaldırmaq, onu şahlar qarşısında əydirməmək Nəsimilik tələb edir. Bu baxımdan, Nəsimi obrazı əsərdə mükəmməl şəkildə işlənmişdir. Yaşar Qarayev və Şamil Salmanovun birgə ərsəyə gətirdiyi “Poeziyanın kamilliyi” kitabında yer alan qeyd də - “Öz iri hərfli İnsan (!) idealı ilə Nəsimi orta əsrlərdən çıxıb humanizmin yenə də sınaqdan keçdiyi ideya döyüşlərində iştirak edir” (1, 163) pyesdəki Nəsimi səciyyəsinə vermək baxımından çox maraqlıdır.

II Nəsimi: İnsanı ucaldan ulu bir eşq, dəyanət,

Alçaldan isə ... qorxu, xəyanət.

Qorxduqsa ölümdən və əcəldən

İnsanlıqı verdik demək əldən.

Qorxduqsa əgər zülmədən, haqdan keçər olduq.

Qorxduqsa əgər, zülmə qul olduq, nökrə olduq. (4, səh.124)

Pyesdə Vəliəhdin məhbəslərlə görüşü, onlarla söhbətləşməsində ictimai problemlər daha qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Məhz bu epizodda B.Vahabzadənin öz fəryad səsinə ucaltmaq üçün şərait yaranır, ürəyindən keçəni söyləmək imkanı ələ düşür. B.Vahabzadənin Nəsimisayağı fəryadı çoxsəciyyəli, çoxproblemlidir. Rüsvət aldığına görə həbs olunan Rəhmanın dilindən verilən “əgər alan olmasa, verən olmaz vallahi” sözləri ilə rüsvətxorluğun aşağıdan-yuxarıya “ötür-ötür oyunu” olduğuna işarə edilir. Məhbüs Kəramətin qazandığını töycüyə (vergi növü- T.V) çıxan və onu el arasında təhqir edən kəndxudanın qulağını kəsməyinə görə tutulması epizodunda ciddi ictimai naqislik – vergilərin ağırlığı məsələsi diqqətə çatdırılır. Vəliəhdin “şikayət eləyəydin” deyiminə Kəramətin “qılınc özünü kəsməz” şəklində verdiyi cavab olduqca düşündürücüdür. Skeptiv düşüncəli məhbəsa – Şəkkakə şübhəcilliyinə görə “dəli” damğası vurulub həbsə atılması da bir başqa faciənin əksidir. Dustaq şairlərin “biz fikir dustağıyıq” sözü Nəsiminin düşündüyünə görə həbsə məhkum edilməsi ideyasının tamamlayıcısıdır. Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad”dakı etirazkar qəhrəmanlarının hər birinin nitqində bir filosofanlik var. Hadisələrə fəlsəfi yanaşma B.Vahabzadənin ən başlıca keyfiyyətlərindən biridir. Məsələn, şairin “xoşbəxtlərə yetişməz bədbəxtlərin naləsi” kəlməsi, Rəhmanın “çöldə azad gözənlər azadmıdır de məgər?” sualı, Dəyanətin “zamana bax, zamana, İndi bilib qanmağın əzabı var insana”, “əgər qəlbi dərindirsə səmələr qədr, Çatmaz topuğuna təriflər onun”, Şəkkakın “yaşamaq istəsən, lal ol, dinmə, sus”, Loğmanın “verdiyi nə varsa geri alarmış, Dünyanın qəribə oyunu varmış” kimi ifadələr fikrimizi təsdiqləyər. Vəliəhdin ölkədəki vəziyyətlə tanış etmək üçün özlərini rüsvətxor, qisaskar, dəli adlandıran bu məhbəslərin, sözü həqiqi mənasında, “fikir dustağı” olmaları aydın görünür.

Bir miqdar pul müqabilində Zahidə casusluq edən Lalın oyunun üstünün açılması epizodunda dustaqlar arasında lal bilinən birinin məkrli niyyəti ifşa olunur. Gözətçinin “ağlim olmasaydı, ağıllıların ağılna gözətçi olardımı mən?” (4, səh.166) II Nəsimiyə istehza ilə sual etməsi təəssüfedicidir. Yaxud onun II Nəsimiyə I Nəsimi barədə xəbər vermək üçün rüsvət tələb etməsi və “Ey, pulsuz ucalıq gərəyim deyil, Pullu alçaqlığı mənə ver amma” (4, səh.167) deyimini ilə pulu hər şeydən, ucalıqdan üstün tutması acınacaqlıdır.

Pyesdə ata-oğul ziddiyyəti aparıcı xəttidir. Övladına görə təhqir olunan atalar ilə həqiqi sözə qoşulan oğullar bu ziddiyyətin təşkilçiləridir. Bu baxımdan, həllacilərə qoşulan oğulla - Dəyanət ömrünü satqınlığa, din, şəriət adı altında çirkin əməllərə sərf edən ata - Zahid obrazı əsərdə uğurlu şəkildə işlənmişdir. Hər zaman oğlunun şəhid olmasına görə fəxrli danışan Zahid oğlu Dəyanəti Həllaci Musanın meyidini oğurlayıb torpağa tapşırtdığını öyrənəndə sarsılır. Bu paraleldə daha bir ata-oğul obrazı – Çalpaapaqla hürufilərə qoşulan Tural yaradılmışdır. Ancaq Çalpaapaq Şirvanda yaşayan adı kəndlidir. Ata-oğul qarşılıqlı Əmir və Vəliəhd arasında da yaşanır. Nəsimi sözünün böyüklüyü, mənəvi kamilliyi qarşısında aciz qalan Vəliəhd onu da müridliyə qəbul etməsi üçün yalvarır. Vəliəhd obrazı sarayın iç üzünü görüb, həbsdəki fikir adamlarının təsirinə düşüb həqiqətə - mənəvi kamilliyə yetişmək istəyən insan obrazıdır. “Ata məsləkini tapdayan övlad atanın əlilə boğulmalıdır!” deyər Zahidə, Çalpaapağa, Dəyanəti sevən, Loğmanın qızı Ayparaya görə atasına tənə edən Əmir oğlunun da saraydan üz döndərdiyini biləndə Nəsimi qüdrəti qarşısında aciz qalır. Ata-oğul ziddiyyətində həm də iki bir-birinə zidd düşüncəli insanlar təcəssüm olunur. Bu ziddiyyətlərdə fatalizmin insanı məhvə, nəticəsizliyə apardığı ideyası Zahidin təmsalında verilir. Ömrü boyu qorxu ilə yaşamağın heçliyi məsələsi isə Turalın dilindən verilən “o qədər qorxmuşam ki, həyatdan, Zərrəcə qorxmuram ölümdən daha” (4, 197) fikirdə əksini tapır. Əmirin “Zahid, bu adamın kəni, nifrəti başqadır, düşməni ehkam, din deyil, Mənim zülmümdəndir hər şikayəti, Mənim məbusumdur, o, sənin deyil!” (4, 197) sözləri ilə ədib özünüifşa üsulundan məharətlə istifadə etmiş, onun əməllərini öz dili ilə vermişdi. Əmirin bu sözlərində həm də, dinsizlikdə günahlandırılan şairin din düşməni olmadığı bildirilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin dram yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhət – “ikinci səs”, teyf məsələsi burada da özünü göstərir. Vəliəhd Dəyanətin təmsalında “ikinci səs”ini eşidir, öz vicdan səsinə duyur. Məhz əsərdəki bu surət xarici təsirlər nəticəsində dəyişən obrazdır. B.Vahabzadə dramaturgiyası üçün xas olan digər bir cəhət dünyaya sığmayanların “çərçivə”yə salınması xətti “Fəryad” pyesində də izlənilir. Bu, azad ruhlu nəsimilərin həbsə atılması və Vəliəhdin aqlının illərlə saray ehkamu ilə çərçivələnməsi süjetlərində əksini tapır. Aypara obrazı isə özünü bilən, əqidəsinə sadıq qadın obrazıdır. O, insanın qüdrətinin öz içində olduğuna inanır.

Pyenin sonunda nəsimilərin öldürülməməsi simvolik mənə daşıyır. Dünya durduqca, nəsimilər var olduqca Nəsimiyə ölüm olmaması ideyası finalda da izlənilir. Bu mənada, Turalın monoloqu olduqca təsirli səslənir.

Mərdliyə çağırır bu gün hər kəsi,

Dərisi soyulan şairin səsi.

Uzaq əsrlərdən gəlir nəfəsi,

Diri dünyamıza ölü dünyanın (4, səh.212)

Bu nitq Nəsiminin ölməzliyinin, əbədiyaşarlılığının şairanə ifadəsi və həm də Bəxtiyar Vahabzadənin mərdliyə çağırış səsidir.

Ədəbiyyat:

1. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, Yazıçı, 1985

2. Səfiyeva F. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası (filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 1997

3. Xəlilov Q. Kamillik, bütövlük // Kommunist, 1984, 11 may

4. Vahabzadə B. Özümü söhbət (şeirlər, dram və poemalar). Bakı, Azərneşr, 1985, 264 s.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, hürufizm, nəsimilik, insan ideali, dövrə münasibət, ictimai problemlərin əksi

Key words: İmadəddin Nasimi, hurufism, nasimism, the ideal of "human", occasion to the period, reflection of social problems

Ключевые слова: Имададдин Насими, хуруфизм, насимизм, идеал "человека", повод к периоду, отражение социальных проблем

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "FƏRYAD" PYESİNDƏ NƏSİMİLİK VƏ İNSAN PROBLEMI

Xülasə

Görkəmli ədib Bəxtiyar Vahabzadə "Fəryad" pyesini 1984-cü ildə qələmə almışdır. Bu, onun ikinci tarixi faciəsidir. Yazıçı nəsimilik fəlsəfəsinə əsaslanaraq insan, insanın özünüdərk və həyata baxışı problemini qoymuşdur. Buna görə də əsərdə iki Nəsimi obrazı yaradılmışdır. Nəsimi sənəti və nəsimilik var olduqca Nəsimi heç vaxt ölməyəcək - bu əsərin əsas ideyasıdır. Pyesdə İmadəddin Nəsiminin bir şəxsiyyət kimi keyfiyyətlərinə daha çox diqqət yetirildi. Nəsimi cəsur sözün, əyilməz iradənin, dönməz əqidənin təmsilçisidir. Məhz bu cəhət öz dövrünün qüsurlarını açıb göstərən Bəxtiyar Vahabzadənin yazıçı niyyətinə daha çox uyğun gəlmişdir. Saray ehkamlarının kor etdiyi Vəliəhd də Nəsimi işığı ilə aydınlanır. Günahsız yerə həbs edilən məhbuslarla söhbət dövrün mənzərəsini verməyə kömək edir. Nəsimilərin arasında gedən dialoqlarda isə hürufiliyin təməl prinsipləri Bəxtiyar Vahabzadə dilindən şərh olunur.

NASİMİZM AND THE PROBLEM OF HUMAN IN THE PLAY "FARYAD" (SCREAM)

Summary

Well-known writer Bakhtiyar Vahabzade wrote "Faryad" (Scream) in 1984. It is his second historical tragedy. The writer gave human, the problems of human self-perceptions and review to life, it based on nasimism. That's why it was created two Nasimi characters. Nasimi will never die as long as exist of Nasimi art and nasimism - it is the main idea of this work. It was taken attention to İmadəddin Nasimi's character as a person in this play. Nasimi represents the brave word, irreconcilable will, irreversible belief. He is the character of a great poet who died fearlessly and subjugated to the kings with the power of his words. This feature is compatible with the writer intention of Bakhtiyar Vahabzade, who reveals the flaws of his time. The Valiahd is also illuminated by the light of Nasimi who was blinded with the tenets of the palace. Talking to prisoners imprisoned as innocent can help the period at a glance. In the dialogue between nasimis, the basic principles of hurufism are explained by Bakhtiyar Vahabzade.

НАСИМИЗМ И ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ПЬЕСА БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ «ФАРЯД» (КРИК)

Резюме

Известный писатель Бахтияр Вахабзаде написал «Фаряд» (Крик) в 1984 году. Это его вторая историческая трагедия. Писатель подарил человеку проблемы человеческого самовосприятия и рецензии на жизнь, основанную на нацизме. Поэтому было создано два персонажа Насими. Насими никогда не умрет до тех пор, пока существуют искусство Насими и насимизм - это главная идея этой произведения. В этом пьеса было обращено внимание на характер Имададдина Насими как человека. Насими олицетворяет смелое слово, непримиримую волю, безвозвратную веру. Эта особенность совместима с намерением писателя Бахтияра Вахабзаде, который раскрывает недостатки своего периода. Валиахд также освещается светом Насими, который был ослеплен принципами дворца. Разговор с невиновными заключенными в тюрьму, может помочь периоду взгляда. В диалоге между насими основные принципы хуруфизма комментирует Бахтияром Вахабзаде.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova